

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Antieke grammatica: autonoom of instrument?

Sluiter, I.

Citation

Sluiter, I. (1993). Antieke grammatica: autonoom of instrument? Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/1243>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License:

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/1243>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Antieke grammatica: autonoom of instrument?

Ineke Sluiter

Rijksuniversiteit Groningen/Vrije Universiteit Amsterdam

In de antieke cultuur is de plaats van de taalkunde, indien men dat begrip niet te beperkt opvat, niet slechts marginaal. Opvattingen over taal en taalreflectie spelen een rol op zeer uiteenlopende terreinen van het leven in de Oudheid. Om te beginnen was de antieke samenleving lange tijd sterk oraal gericht: de kracht van het gesproken woord was van doorslaggevend belang in de politiek en de rechtspraak, literair werk werd lange tijd voornamelijk mondeling overgeleverd en in elk geval mondeling uitgevoerd. Alleen al daarom was het logisch dat er grote belangstelling bestond voor de aard van het woord, van de taal. Dit uit zich vooral in een zich vroeg ontwikkelende retorica en poëtica, theorieën over het functioneren van taal als overredingsmiddel en als voertuig van artistieke inspiratie. Ook filosofen richtten zich al in de vijfde eeuw voor Christus op taal en met taal samenhangende problemen: Wat is het verband tussen taal en de werkelijkheid? Wat is het verband tussen taal en kennis?

Daarnaast -en dat is nauwelijks toevallig- is taal het voornaamste onderwerp in het antieke onderwijs. Daar leerde men uiteraard lezen en schrijven (veelal aan de hand van de antieke dichters), en de rudimenten van de *ars grammatica*, voornamelijk behelzend de leer van de woordsoorten. De antieke taalkunde, die een sterke relatie vertoont met de schoolpraktijk, kenmerkt zich door een grote mate van traditionaliteit (waaraan ik het recht ontleen om mij in het vervolg wat sprongen in de tijd te permitteren). Bij Gregorius van Corinthe (circa 1200 na Christus) lezen we een weergave van de grammatica die niet wezenlijk verschilt van wat op papyri uit de eerste eeuw voor Chr. staat. Hooguit valt de Christelijke afkomst van de auteur op, die de inspiratie vormt voor verzuchtingen als: 'Hiermee zijn we met Gods hulp aan het eind gekomen van de behandeling van de preposities'. Naast de grammatica, zijn retorica en logica talige componenten van de antieke opvoeding.

De schoolopleiding lag voor een belangrijk gedeelte in handen van de grammaticus, die dus een vertrouwd beeld in de antieke samenleving was. Zoals in alle tijden neemt de leraar ook in deze periode een ambivalente positie in. Naast waardering en erkenning van het nut van de functie levert het typetje van ‘de schoolmeester’ stof voor grappen en spot (Sluiter 1988¹). Grammatici worden bespot om hun pedante kennisvertoon en eventueel hun wezenlijke stupiditeit, hun hardhandigheid en armoede en (algemene motieven van spot) hun uiterlijk en seksuele gedrag (of wangedrag). Ter illustratie geef ik twee voorbeelden van spotgedichtjes, ontleend aan de grammaticus en retor Ausonius, die werkte in Bordeaux in de 4e eeuw na Christus.

Hoe garandeert een schoolmeester ons zijn purisme
als hij zijn eigen naam niet foutloos produceert?
Auxilium als vierde naamval? Goed, geaccepteerd,
maar geef nu eens de eerste? Dat gaat vast verkeerd!
Zo word je, stomme frik, een levend soloecisme!

(emendata potest quaenam vox esse magistri/nomen qui proprium cum vitio loquitur?/Auxilium te nempe vocas, inscite magister?/da rectum casum: iam solicismus eris!, Epigr. vi).

In dit eerste voorbeeld wordt de schoolpraktijk van vraag en antwoord bespot. ‘Geef nu eens de eerste (naamval)’ verwijst naar het formulaire *da*, ‘geef’, dat bij overhoringen gebruikt werd. Verder is de nadruk die de schoolmeesters leggen op correct taalgebruik, voorwerp van spot. De schoolmeester in kwestie heet Auxilium (‘hulp’, een onzijdig woord). In de accusativus is de mogelijkheid nog opengelaten dat het van een mannelijke nominativus *Auxilius komt, maar in de eerste naamval valt de schoolmeester onherroepelijk door de mand: Hij is een vleesgeworden taalfout.

Een voorbeeld van pedant kennisvertoon is Epigr. lxi:

Toen Rufus de rhetor een bruiloft bezocht,
en ’t bruidspaar gelukwensen aanbieden mocht,
zei hij, daar hij iedereen tonen wou dat
hij heel veel verstand van grammatica had:
’Ik hoop dat een rijkelijk nakroost U wacht,
van ’t manlijk, het vrouwlijk en ’t onzijdig geslacht.’

(*Rufus vocatus rhetor olim ad nuptias/celebri ut fit in convivio,/grammaticae ut artis se peritum ostenderet,/haec vota dixit nuptiis:/‘et masculini et feminini gignite/generisque neutri filios.’*)

Het grapje op de grammaticale en de biologische geslachten komt ook voor in een Grieks epigram uit ongeveer dezelfde periode, in vertaling als volgt (*Anth. Pal. IX 489 (Palladas)*):

De dochter van de taaldocent ging met een man naar bed:
Ze kreeg een hij, ze kreeg een zij en ze kreeg ook een het!

Voor ons is belangrijk dat dit soort van gedichtjes kennelijk succes had en vooral dat de clou, die telkens berust op een grappig gebruik van grammaticale kennis en terminologie, door de ontwikkelde Romein of Griek begrepen en gewaardeerd werd. Grammaticale kennis was dus geen volkomen exclusieve aangelegenheid.

Taalreflectie en opmerkingen over taal zijn in de Oudheid te vinden in geschriften uit verschillende genres en vakgebieden. Traditioneel worden deze werken echter min of meer in één keurslijf gedwongen om een lineaire geschiedenis van de taalkunde te kunnen schrijven. Het gaat daarbij vooral om retorische en filosofische werken en filologische commentaren die naast ‘technisch’-grammaticale bronnen gelegd worden. Inderdaad delen al deze vakken een, zij het verschillend gerichte, belangstelling voor taal. Een goed voorbeeld is ons traditionele beeld van de ontwikkeling van de woordsoorten. Traditioneel leren wij toch dat Plato twee woordsoorten onderscheidde, *onoma* en *rhèma*, Aristoteles vier, de Stoa vijf en Aristarchus acht, waarmee de canon is vastgesteld. In feite wordt daarmee echter voorbijgegaan aan de context waarin dit soort van opvattingen ontstaan is en dus wordt aan Plato c.s. geen recht gedaan. In het geval van Plato geldt dat op twee manieren: Hij wordt miskend als grammaticus, omdat wij eenvoudigweg niet weten of hij überhaupt woordsoorten onderscheidde, en zo ja, hoeveel. Plato houdt zich namelijk nergens bezig met een technische en uitputtend bedoelde taalbeschrijving. Daarnaast wordt hij ook nog miskend als filosoof, want bij nader toezien blijken *onoma* en *rhèma* helemaal geen woordsoorten te zijn, maar veeleer overeen te komen met wat wij zouden kunnen noemen: de pragmatische functies Topic en Focus, het onderwerp van Discourse en de belangrijkste informatie die daarover verstrekt wordt. Plato’s bedoeling was zonder twijfel logisch, niet grammaticaal.

Een dergelijke over- en onderschatting treedt ook op bij de Stoa. De Stoïci worden overschat als men ze inlijft in een traditie van grammatici, zonder dat men zich afvraagt of zij ook grammaticaal-wetenschappelijke intenties hadden. Ze worden onderschat omdat men door deze werkwijze de filosofische en logische implicaties van hun quasi-grammaticale opmerkingen systematisch miskent, of op zijn minst negeert.

Van dit laatste een kort voorbeeld (Sluiter 1988²). Na de Aristotelische termenlogica kwam de Stoa op het terrein van de logica met een grote verandering. Aristoteles had gewerkt met syllogismen van het type: alle mensen zijn sterfelijk, Socrates is een mens, dus Socrates is sterfelijk (voor alle A geldt B; C is een A; voor C geldt B). Op de open plaatsen worden hier termen ingevuld. De Stoa werkt daarentegen met proposities (beweringen) van het type 'het is dag', 'het is nacht', 'het is licht'. Deze proposities worden verbonden door logische operatoren ('als, dan', 'en, en', 'of, of') en aan de samengestelde proposities die zo ontstaan ('als het dag is, is het licht'), valt een bepaalde waarheidswaarde toe te kennen op grond van hun formele kenmerken. Dit was iets totaal nieuws en het is buitengewoon lang miskend. Men dacht dat de Stoa een pedante nieuwe verwerking was van Aristoteles en vond de nadruk op formele correctheid van een redenering pietluttig en overdreven. Pas in onze eeuw kwam de herwaardering, mét de heruitvinding van de propositielogica en waarheidsfunctionaliteit. Maar nu sloeg men weer door naar de andere kant. Niet langer waardeloos, zou de Stoïsche logica nu een perfecte voorafschaduwing vormen van de moderne theorieën en inzichten. Een gevolg was dat alles wat niet binnen dat kader paste eenvoudigweg genegeerd werd. Een van de elementen die zo in alle opstellen over de Stoïsche logica buiten beschouwing is gelaten, is de uitdrukking 'meer (liever) dan' (*mallon è*) met behulp waarvan ook twee proposities tot één samengestelde konden worden gemaakt. Dit leverde een samengestelde propositie op als 'het is meer dag dan nacht'. De onduidelijkheid van dit voorbeeld is voornamelijk veroorzaakt door het gebruik van de standaard elementaire proposities 'het is dag' en 'het is nacht'. Uiteraard is het de taak van een onderzoeker om zich af te vragen wat de functie is van de met behulp van 'meer dan' samengestelde proposities. Wat doen zij in de Stoïsche lijst?

Bij nader onderzoek blijkt de opname van deze conjunctie (*syndesmos*) alleen verklaarbaar wanneer men rekening houdt met de Stoïsche ethica. Rekening houden met de ethica in een logische context lijkt vreemd, maar de Stoa is heel expliciet over de interne samenhang van haar filosofische systeem. Fysica, logica en ethica horen bij elkaar en theorieën die in één van deze afdelingen zijn ontwikkeld, kunnen rustig een functie hebben binnen een

andere. De combinatie 'meer (liever) dan' is belangrijk, omdat die uitdrukkingsvorm gebruikt wordt bij het maken van keuzes in het dagelijks leven. Weliswaar is volgens de Stoa alleen de deugd echt goed, en het tegendeel daarvan echt slecht en is de rest onverschillig (indifferent), maar in het dagelijks leven maakt het wel degelijk verschil of wij arm zijn of rijk, gezond of ziek, en dood of levend.

Dit maakt misschien geen verschil voor ons zieleheil, maar als we mogen kiezen (en de praktijk van het leven biedt ons soms die mogelijkheid), dan zijn we liever rijk dan arm (*mallon è*) en gezond liever dan ziek, en zeker ook liever levend dan dood. De conjunctie 'dan' (*è*, uit *mallon è*) heeft haar plaats in de logica dus te danken aan haar nut voor de ethica.

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat wij niet kunnen volstaan met taalkunde-achtige elementen uit schrijvers van diverse pluimage te plukken om zo de geschiedenis van de grammatica te reconstrueren. Weliswaar vinden we frequent allerlei opmerkingen over taal, maar schrijvers die een volledige taalbeschrijving als doel op zichzelf nastreefden, waren lange tijd zeldzaam. Opmerkingen van taalkundige aard vinden we vooral als bijproduct bij filosofen, retoren en filologen en zij dienen dus in de eerste plaats een filosofisch, retorisch of filologisch doel. Met dat laatste bedoel ik dan de uitleg van de dichters, waarvoor een zekere mate van kennis van het taaleigen van die dichters uiteraard noodzakelijk is. Het werk van de Alexandrijnse school bezie ik voornamelijk in dat licht.

Soms functioneert een theorie over taal in een ruimere maatschappelijke en politieke context. In dat geval is voor een juist begrip van de theorie ruimere kennis van de historische situatie noodzakelijk. Ook hiervan geef ik een voorbeeld, namelijk de opvatting dat het Latijn zou afstammen van één der Griekse dialecten, het Aeolisch (Dubuisson 1984).

De Grieken deelden traditioneel de wereld in in Grieken en Barbaren. Deze overzichtelijke wereldbeschouwing werd bemoeilijkt toen in de tweede eeuw voor Christus de Romeinen op het toneel van de wereldgeschiedenis verschenen. Aanvankelijk werden die ook keurig als Barbaren beschreven, maar omdat dat woord meer en meer de pejoratieve bijmaak kreeg die wij er ook vandaag de dag nog aan verbinden, werd dat door de Romeinen zelf langzamerhand vervelend gevonden. (Dit bezwaar werd pas na verloop van tijd gevoeld. Plautus kan nog van zichzelf zeggen dat hij zijn Griekse voorbeeld in een barbaarse taal vertaald heeft: hij bedoelt het latijn!) Er werden verschillende nieuwe indelingen geprobeerd. Geen succes had een zwakke poging om de rollen om te draaien en de wereld te verdelen in Romeinen en

niet-Romeinen, waartoe dan dus ook de Grieken behoorden; dit was een tip van de vleier Aelius Aristides, die hiermee de Romeinen naar de mond dacht te praten. Twee andere methodes waren vruchtbaarder, de theorie van het *'tertium genus'* en die volgens welke ook de Romeinen eigenlijk Grieken waren. De *tertium genus*-opvatting deelde de mensheid op in Grieken, barbaren en een derde soort, de Romeinen, maar het gaat hier vooral om de laatste oplossing. De identificatie van de Romeinen als een soort van Grieken wordt ondersteund door het mythologische verhaal over Euander, prominent aanwezig in Vergilius' *Aeneis*, die vanuit Arcadië op de Peloponnesos naar Italië zou zijn getrokken, een aantal jaren vóór de Trojaanse oorlog.

In de eerste eeuw voor Christus duikt deze theorie opeens ook in grammaticale verpakking op bij mensen als Varro en Philoxenus (della Corte 1970²: 34 vv.). Zij relateren namelijk de talen Latijn en Aeolisch aan elkaar, en voeren daarvoor ook strikt taalkundige argumenten aan. Als enig Grieks dialect heeft het Aeolisch de letter *wau* bewaard -dit wordt in verband gebracht met de Latijnse *v*-klank (bijvoorbeeld in *vestis* 'kleed', Aeolisch *vesthos*, Grieks *esthès*); bovendien delen het Aeolisch en het Latijn het ontbreken van de dualis. Zo lezen we bij de Griekse grammaticus Herodianus, die hierin Philoxenus navolgt (*Gramm. Graeci* III ii 791, 29 v.): 'De Aeoliërs hebben helemaal geen dualis, evenmin als de Romeinen, *die kolonisten zijn van de Aeoliër*'. Het Latijn zou dus verwant zijn met het Aeolisch, en daarom een soort van Grieks, en dat maakt de Romeinen tot een soort van Grieken. Dat laatste klopt dan weer prachtig met de vermeende Griekse origine van het Romeinse volk.

Zelfs de naam 'Rome' zou in die richting wijze. Want 'Rome' ('kracht' in het Grieks) is de Griekse vertaling van het oorspronkelijke 'Valentia' -de vertaling zou uiteraard weer ten tijde van Euander hebben plaatsgevonden (Dubuisson 1984: 63 en noot 72). Het opvallende aan deze theorie is dat de nadruk hier ligt op de *overeenkomsten* tussen twee talen. Dat is vreemd omdat de antieke grammaticale theorie principieel van het bestaan van die overeenkomsten uitgaat. Men vooronderstelde de structurele (logische) gelijkheid van alle talen. Meestal zijn dus in de ogen van een antiek geleerde slechts de *verschillen* tussen twee talen interessant.

Wat zijn nu de maatschappelijke omstandigheden waaronder de 'Romeinen = Grieken'-theorie opkwam, en waarin ook de linguïstische onderbouwing plaatsvond? De Romeinen stonden voor het probleem dat zij heer en meester waren geworden van een cultuur die de hunne naar hun eigen gevoelens verre overtrof. Het Romeinse minderwaardigheidscomplex op dit gebied moet men

niet onderschatten. In Romeinse ogen was de Griekse cultuur duidelijk de begeerde, de hogere (Crawford 1978: 202).

Nu zijn de taalkundigen bij wie de theorie van het Aeolo-Latijn voor het eerst opduikt, toevallig allemaal op één of andere manier gelieerd met de Romeinse staatsman en generaal Pompeius, die een belangrijke rol speelde bij het vergroten van de Romeinse invloed in het oostelijk deel van het Middellandse-Zeegebied. Pompeius was niet de meest culturele of intellectuele staatsman die Rome ooit voortbracht, maar wel hechte hij veel waarde aan een goede reputatie op dit gebied. Dit valt af te leiden uit zijn entourage en uit de zorg waarmee hij zich als een *patronus* van letteren en kunst manifesteerde (Anderson 1963: 62; Crawford 1978: 203 v.). Het ligt voor de hand dat Pompeius zich sterk bezighield met het probleem dat de vroegere 'barbaren', de Romeinen, nu acceptatie moesten zien te vinden in de ogen van het erkend meer beschaafde volk, de Grieken. Uiteraard was het voor deze laatsten psychologisch gezien aantrekkelijker om bestuurd te worden door andere 'Grieken', dan door barbaren. Varro, die in zijn veelzijdigheid o.a. ook als een soort minister van propaganda van Pompeius fungeerde (Anderson 1963: 44; della Corte 1970²: 52 en noot 7), lijkt hier dus een wetenschappelijke bijdrage geleverd te hebben aan de gelijkstelling van Grieken en Romeinen. Zijn grote antiquarische kennis (Flobert 1988: 28; 34) gebruikt hij in dit geval om de status van de Romeinen te legitimeren.

Een complete interpretatie van de theorie van het Aeolo-Latijn vereist dus rekening houden met de politieke context. Die context verklaart mede de plotselinge populariteit van deze nieuwe taalkundige opvatting. Het concept van het 'Aeolo-Latijn' verdwijnt weer even snel als het opkwam (met het probleem waarvoor het de oplossing bood?), maar laat wel een bescheiden spoor na in het Corpus van de *Grammatici Latini*.

Uit alle bovenstaande voorbeelden zijn twee principes voor het onderzoek naar de geschiedenis van de taalkunde te destilleren:

1. De gegevens voor deze geschiedenis moeten in eerste instantie in hun eigen context geïnterpreteerd worden. Men moet zich afvragen hoe ze daar zijn gebruikt, en met welke bedoeling. Vervolgens kan dan al dan niet geconstateerd worden dat er van een bepaalde opvatting een zekere doorwerking in de grammaticale traditie te constateren valt. Ik heb geen moment de bedoeling om te loochenen dat er sprake is van een grammaticaal 'residu' van niet zuiver-grammaticale theorieën. In die zin kunnen zeker filosofische opvattingen over taal hun plaats vinden in een geschiedenis van de antieke taal-

kunde. Niettemin ben ik op dit punt voorzichtiger dan traditioneel gebruikelijk (Sluiter 1990).

2. Aan de andere kant kun je op grond van het voorgaande ook verder gaan dan traditioneel gebruikelijk is. We hebben geconstateerd dat het, rekening houdend met de specifieke context, mogelijk is om opvattingen uit niet strikt grammaticaal materiaal te gebruiken voor de reconstructie van de geschiedenis van de taalkunde. Meestal gaat het dan om filosofisch, retorisch of filologisch werk. Daarnaast zagen we dat de antieke opvoeding en het onderwijs speciaal taal-gericht is en dat belangstelling voor taal een zeer wijdverbreid verschijnsel is in de Oudheid. Je zou zelfs kunnen zeggen dat 'grammatica', in de zin van schoolkennis van de dichters en hun uitleg en de taalkundige kennis die in verband daarmee van generatie op generatie werd overgedragen, de gemeenschappelijke culturele en intellectuele bagage van alle ontwikkelde Grieken en Romeinen is. Dit biedt perspectieven. Het betekent namelijk dat wij ons helemaal niet behoeven te beperken tot die geschriften die met de technische grammatica een belangstelling voor taal delen (dus: filosofie, retorica en filologie). Te verwachten valt dat ook elders materiaal te vinden is dat van belang is voor de geschiedenis van de taalkunde, omdat iedereen die zich enigszins ontwikkeld heeft een meer of minder gedegen opleiding in de talige disciplines achter de rug heeft. Dit aanvullende materiaal kan ook hierom zo belangrijk voor ons zijn, omdat het meer 'technische' materiaal chronologisch gezien lacuneus is. Die lacunes kunnen ten dele op deze manier, dus door gericht te zoeken in het werk van 'leken', gevuld worden. Dit is de tendens van het onderzoek dat ik op dit moment uitvoer, en in dit opzicht ga ik dus veel verder dan wat traditioneel gebruikelijk is.

Welke werken komen nu primair in aanmerking? De grootste kans op relevant materiaal is aanwezig in werken die commentaar geven op een grondtekst, zonder dat de commentator primair linguïstische bedoelingen heeft: min of meer bij toeval verraadt zo iemand zijn taalkundige kennis. Het gaat hem immers niet primair om de talige structuur van de te verklaren tekst, of om het vergroten van taalkundige kennis in het algemeen, maar om de boodschap die door die tekst wordt overgebracht. Daarmee vallen de commentaren op literair werk af. Vanouds is immers de literatuur het terrein van de grammaticus, de filoloog, en hun werk wordt al benut voor de historiografie van de antieke linguïstiek. Wat overblijft zijn cognitieve (op kennis-overdracht gerichte) teksten die van commentaar voorzien worden, zonder dat het de commentator er in eerste instantie om te doen is onze kennis van grammatica te vergroten. Mijns inziens zijn er in eerste instantie vier groepen te onderscheiden: werken uit de rechtswetenschap, de medische wetenschap, de (met

name commentariërende) teksten van oud-Christelijke schrijvers en de geschriften over droomuitlegging en waarzegkunst. Voor al deze categorieën geldt dat ze een duidelijk filologische inslag hebben. Precieze tekstinterpretatie is des te meer van belang omdat in de Oudheid veel belang werd gehecht aan autoriteits-argumenten: de werken van roemruchte voorgangers zijn een blijvende bron van kennis op velerlei terrein.

De rechtswetenschap houdt zich op deze wijze onder andere bezig met uitleg van wetten en van de oudere rechtsgeleerden. De medische wetenschap (vooral Galenus) legt het Corpus Hippocraticum uit, de oud-Christelijke schrijvers doen in hun exegetische geschriften aan bijbeluitleg, maar houden zich ook bezig met taalfilosofische problemen als het ontstaan van de taal etc. en de droomuitlegging is een verhaal apart, waarop ik zo dadelijk terugkom.

De bedoeling van mijn huidige onderzoek is om uit de geschriften van al deze categorieën het taalkundige materiaal te halen, te kijken hoe dat in zijn directe context functioneert en het te plaatsen in de geschiedenis van de taalwetenschap. Met andere woorden er wordt zowel een bijdrage beoogd aan de geschiedenis van de taalwetenschap als aan die van de (methodologie van de) afzonderlijk te bestuderen disciplines. Omwille van de ruimte beperk ik me hier tot wat voorbeelden uit de afdelingen 'rechtsgeleerdheid' en 'droomuitlegging'. Bij de rechtsgeleerdheid leg ik me hier nog een tweede beperking op. De voorbeelden illustreren vooral het feit dat het traditioneel gebruikte, 'technische' materiaal aanleiding geeft om dit terrein bij de geschiedenis van de antieke taalwetenschap te betrekken.

Aan rechtsgeleerden wordt namelijk in onze technische bronnen (de *Grammatici Latini* expliciet een preoccupatie met taalproblemen toegeschreven. Zo zou de vorm *filiabus* in plaats van *filiis* voor de dativus mv. van *filia* 'dochter' een taalverrijking zijn die wij aan de juristen te danken hebben. De ingreep moest voorkomen dat een erfenis die voor de zonen bedoeld was, in handen van de dochters zou vallen. En het woord *filiis* is in dit opzicht ambigu: het kan net zo goed van *filius* 'zoon', als van *filia* 'dochter' komen. De grammaticus Cleonius meldt dan ook (*Gramm. Latini* V 46, 7 vv.). 'De rechtsgeleerden hebben deze uitvinding tegen het boekje (*contra artem*; de *ars* is de *ars grammatica*) gedaan, opdat niet iemand bij zijn dood zijn erfenis aan zijn zonen zou nalaten en de indruk wekken dat hij zijn dochters tot zijn erfgenamen maakte.'¹ Een significante term die je in dit verband tegenkomt is *iuris necessitas*, 'de noodzaak van het recht'.² Het recht maakt het noodzakelijk dat er een verduidelijking van de normale taalgegevens plaatsvindt. De rechtsgeleerden bestrijden dus met dit ingrijpen de ambiguïteit die normaliter in taal

inherent is, zij bewerken kunstmatig een grotere regelmaat en een exactere één-op-één correspondentie van taaltaken en referent.

Een meer dan gemiddelde belangstelling voor taal wordt ook aan de beroemde rechtsgeleerde uit de tijd van Augustus, M. Antistius Labeo, toegeschreven. Volgens de essayist Aulus Gellius (*Noctes Atticae* XIII 10) zou hij zijn kennis van de grammatica speciaal in dienst gesteld hebben van het oplossen van juridische kwesties. Zoals zovelen in de Oudheid, lijkt ook Labeo speciaal van etymologie met voorliefde gebruik gemaakt te hebben. Zo leidt hij het Latijnse woord *soror* 'zuster' af van *seorsum* 'apart'. De 'natuurlijke' betekenis van het woord '*soror*' onderstreept zo de juridische status van een vrouw. Zij behoort slechts tot het huis en de familie waarin zij geboren is in de periode vóór haar huwelijk, haar normale levensvervulling. Zodra zij trouwt, gaat zij uit de vaderlijke macht over naar die van haar echtgenoot, zij maakt vanaf dat moment juridisch gesproken deel uit van het gezin en de familie van haar echtgenoot en valt onder zijn zeggenschap. Hoewel het nog niet volledig duidelijk is wat Labeo met zijn etymologie wilde illustreren, ziet het ernaar uit dat het hem erom gaat in dit geval aan te tonen dat de juridische regelgeving al besloten ligt in de aard der dingen. Positief recht en natuurrecht vallen hier met andere woorden samen. Dat is wat spreekt uit de etymologie, die de 'natuurlijke' betekenis van het woord *soror* blootlegt. Stoïsche invloed lijkt hier niet uitgesloten.

Van voorbeelden uit de gebieden 'Medicijnen' en 'Patristische teksten' zie ik hier, als gezegd, af. Tot slot nog enkele opmerkingen over de Droomuitlegging. Op het eerste gezicht lijkt deze categorie een vreemde eend in de bijt. Hier is namelijk op het oog geen grondtekst die uitgelegd kan worden. Maar nu doet zich het merkwaardige feit voor dat de uitleg van de dromen vaak niet berust op datgene wat men gezien heeft. In dat geval zouden wij de droomuitlegging ook zonder meer uit een vertaling moeten kunnen begrijpen, dus zonder nadere kennis van het Grieks; wat je ziet is immers niet specifiek taal-gebonden. Nee, in plaats daarvan wordt als het ware de tekst uitgelegd waarin de droom is naverteld. Vaak gaat het ook hier weer om etymologieën, of de uitleg berust op homonymie. In het Droomboek van Artemidorus (2e eeuw na Christus), een zeer lezenswaardig werk, worden dromen uitgelegd rekening houdend met geslacht, leeftijd, beroep etc. van de dromer. De filoloog wordt menigmaal apart vermeld. Een kleine uitweiding is misschien toegestaan. Zo hebben dromen over tanden meestal te maken met je huisgezin en je huis. Als je droomt dat je een tand verliest zal dat gewoonlijk betrekking hebben op het verlies van iemand uit je *familia*, een slaaf (een 'onder-tand'), of een familielid in onze zin (een 'boventand'). Dromen dat je gouden

tanden hebt is voor iedereen slecht, behalve voor de filoloog. Voor anderen zal dat namelijk gewoonlijk betekenen dat je huis afbrandt (mond = huis; goud = vuur), maar voor de filoloog duidt het op welvaart. Het betekent immers dat hij spreekt 'alsof het tussen gouden tanden vandaan komt!' Dit doet natuurlijk sterk denken aan het Homerische 'welk woord verliet de haag uwer tanden?' en aan de antieke bijnaam 'Guldenmond' (Chrysostomus), verleend aan bijvoorbeeld de populaire predikant Johannes Chrysostomus.

Maar nu ter zake: een voorbeeld uit de afdeling 'groente en fruit' (het Dromenboek is min of meer thematisch geordend) luidt als volgt (pag. 74, 6 vv. ed. Pack): '*pepones* ("meloenen") zijn goed in verband met vriendschappen en overeenkomsten. Want de dichters noemen datgene wat het meest dierbaar is *pepon* ("liefste").' Het is duidelijk dat iemand die in het Nederlands over meloenen droomt, niet licht op dezelfde uitleg zal komen als hier gegeven wordt. De verklaring berust op partiële homonymie. De dromer kent kennelijk zijn Homerus, want het woord *pepon* roept onmiddellijk het dramatische moment uit de *Odyssee* in herinnering waarop de cycloop Polyphemos, zijn enige oog uitgebrand door Odysseus en zijn makkers, het woord richt tot de dierbare belhamel van zijn kudde schapen. Hij weet niet dat op dat moment Odysseus onder de buik van de enorme ram hangt en zo hoopt te ontsnappen.

In 89, 29 vv. lezen we: 'Wanneer iemand droomt dat hij gemeenschap heeft met een al volwassen zoon, is dat goed wanneer die zoon in het buitenland verkeert, want die droom duidt op een ontmoeting (*syn-elthein*) en op omgang met elkaar (*syn-anastraphènai*) op grond van het woord *syn-ousia* ("gemeenschap")'. Ook dit krasse staaltje van incest dankt zijn gunstige interpretatie vrijwel uitsluitend aan de Griekse context: *synousia* en andere samenstellingen met *syn-* kunnen in het Grieks al gauw naast een neutrale betekenis een seksuele connotatie krijgen. Opvallend is dat incest-dromen verschillend geïnterpreteerd worden afhankelijk van de leeftijd van het kind.

Soms berust de uitleg ogenschijnlijk slechts op een eenvoudige woordgelijkenis, zoals 119, 13 vv.: 'Ook een *krios* ("ram") moet opgevat worden als betrekking hebbend op een magistraat en een koning: Want de ouden noemden heersen *kreiein*.' Het opvallende is hier natuurlijk dat het woord dat de uitleg bevat, *kreiein*, archaisch is. Het komt evenmin als *pepon* in het contemporaine colloquiale taalgebruik voor.

Het vreemdste voorbeeld is 136, 14 vv.: 'De *aetos* ("adelaar") betekent ook het komende jaar. Want wanneer je dat woord schrijft, betekent het niets anders dan "eerste jaar"'. De correcte uitleg berust hier niet slechts op het talige verslag van de droom, maar is zelfs uitsluitend mogelijk wanneer met

Griekse schriftconventies rekening gehouden wordt. De droom zou dus bij wijze van spreke opgeschreven moeten worden voordat men hem kan uitleggen. Telwoorden werden namelijk geschreven als de losse letters van het alfabet met een streepje erachter. Een alpha met een streepje betekent dus 'één' of 'eerste', een bèta met een streepje 'twee' of 'tweede' etcetera. Wanneer je *aetos* opschrijft als *a' etos* en je realiseert dat *etos* 'jaar' betekent, wordt de passage duidelijk. Je vraagt je af of een analfabeet zo'n droom überhaupt zou kunnen hebben!

Samenvattend hebben we gezien dat de geschiedenis van de taalkunde geen lineaire aaneenvoeging van dispaars bronnenmateriaal mag zijn. Alle teksten dienen eerst zorgvuldig in hun respectievelijke retorische, filosofische of filologische context gelezen te worden, voordat sprake kan zijn van het vaststellen van een neerslag in de ('autonome') grammatica. Anderzijds biedt de erkenning van het belang van de context gecombineerd met de wijde verbreiding van linguïstische kennis (als onderdeel van de intellectuele bagage van iedere ontwikkelde Griek of Romein) ons de mogelijkheid het bronnenmateriaal voor de historiografie van de antieke linguïstiek methodologisch verantwoord uit te breiden. Ook de 'grammatica van de leek' dient bestudeerd te worden. Het zou onverstandig zijn wanneer het zeldzame voorkomen van bestudering van de grammatica als autonome discipline ons de ogen zou doen sluiten voor het vele materiaal dat verborgen ligt op plaatsen waar de grammatica slechts als instrument diende.

Noten

1. ...*hoc ipsum quod inventum est contra artem iuris periti fecerunt, ne quis moriens hereditatem filii dimitteret et filias videretur patrimonii sui facere heredes*. Let op de ietwat geforceerde formulering, die zeker gekozen is om *filias* in een herkenbare, niet-ambiguë naamval te krijgen. Vergelijk Charisius 46, 3 vv. (ed. Barwick); Pompeius, *Gramm. Latini* V 188, 38 vv.
2. Pompeius, *Gramm. Latini* V 189,17; vergelijk Servius, *Gramm. Latini* IV 434,8.

Literatuur

- Anderson, W.S., (1963). *Pompey, his Friends, and the Literature of the First Century B.C.* Berkeley - Los Angeles.
- Corte, F. della, (1970²). *Varrone, il terzo gran lume romano.* Firenze.
- Crawford, M.H., (1978). Greek Intellectuals and the Roman Aristocracy in the First Century B.C. In: P.D.A. Garnsey, C.R. Whittaker (eds.), *Imperialism in the Ancient World* (193-207; 330-338). Cambridge - London - New York - Melbourne.
- Dubuisson, M., (1984). Le latin est-il une langue barbare?, *Ktema* 9, 55-68.
- Flobert, P., (1988). La dimension historique chez les grammairiens latins (Donat, Dosithée). In: I. Rosier (ed.), *L'héritage des grammairiens latins de l'antiquité aux lumières. Actes du colloque de Chantilly, 2-4 septembre 1987* (27-35). Paris.
- Sluiter, I., (1988¹). Perversa Subtilitas. De kwade roep van de grammaticus, *Lampas* 21, 41-65.
- Sluiter, I., (1988²). On *E diasaphètikos* and propositions containing *MALLON/HETTON*, *Mnemosyne* 41, 46-66.
- Sluiter, I., (1990). *Ancient Grammar in Context. Contributions to the Study of Ancient Linguistic Thought.* Amsterdam: VU University Press.